

Чокоева Д.М.

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫН ГЕОРГИЙ ГАЧЕВДИН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ АРКЫЛУУ РЕМИНИСЦЕНЦИЯЛЫК АСПЕКТТЕН ТАЛДОО

Чокоева Д.М.

АНАЛИЗ ТВОРЧЕСТВА ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ РЕМИНИСЦЕНЦИИ ЧЕРЕЗ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕОРГИЯ ГАЧЕВА

D. Chokoeva

ANALYSIS OF THE WORK OF CHYNGYZ AITMATOV'S FROM THE POINT OF VIEW OF REMINISCENCE THROUGH THE STUDIES OF GEORGY GACHEV

УДК: 82-96; 81'374

Макаласында автор Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын дүйнөлүк контекстте изилдеген орус окумуштуусу, философ-эстет Георгий Гачевдин “Чингиз Айтматов (в контексте мировой культуры)” аттуу илимий изилдөөсүн реминисценциялык аспекттен кайрадан карап чыгып, андагы биринчи, экинчи деңгээлдеги реминисценциялар жана ачык-жабык реминисценциялар жөнүндө сөз кылып, алардын, Айтматовдун чыгармаларынын семантикалык тереңдигин, масштабдуулугун, образдык жана композициялык көп түрдүүлүгүн камсыздоого кантип “катышып” турушкандыгын талдап чыккан. Тагыраак айтканда, Г.Гачевдин Айтматовдун эки каарманына берген мүнөздөмөсү аркылуу, (“Едигей законодатель”, “Хтоническая тетка”) Ч.Айтматовдун бул каармандарын жаратууда кимдердин, кайсы чыгармаларына таянуу мүмкүндүгү жөнүндө сөз кылат. Жыйынтыктап айтканда, автор Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы реминисценцияларды Г.Гачевдин изилдөөлөрү аркылуу ачыктаганга аракет жасайт.

Негизги сөздөр: реминисценция, ачык, жабык, мотив, образ, манкурт.

В своей данной статье автор пересматривает научное исследование российского ученого, философа-эстета Георгия Гачева «Чингиз Айтматов (в контексте мировой культуры)», из аспект реминисценции, реминисценции первого и второго уровня и открытые-закрытые реминисценции в ней и проанализирует их «участие» в обеспечении смысловой глубины, масштаба, образности и композиционного разнообразия произведений Айтматова. Точнее, через описание, данное Г. Гачевым двум персонажам Айтматова («Едигей законодатель», «Хтоническая тетка»), она говорит о возможности открыть на кого и на какие произведения опирался Ч. Айтматов при создании этих персонажей. В заключение автор пытается прояснить реминисценции в творчестве Ч. Айтматова через исследования Г. Гачева.

Ключевые слова: реминисценция, открытое, закрытое, мотив, образ, манкурт.

In this article, the author reviews the scientific study of the Russian scientist, philosopher-esthete Georgy Gachev "Chingiz Aitmatov (in the context of world culture)", from the aspect of reminiscence, reminiscences of the first and second levels and open-closed reminiscences in it and analyzes them "participation" in ensuring the semantic depth, scale, imagery and compositional diversity of Aitmatov's works. More precisely, through the description given by G. Gachev to two of Aitmatov's characters ("Edigey the legislator", "Chthonic aunt"), she speaks of the possibility of discovering who and what works Ch. Aitmatov relied on when creating these characters. In conclusion, the author tries to clarify the reminiscences in the work of Ch. Aitmatov through the research of G.

Gachev.

Key words: reminiscence, open, closed, motif, image, mankurt.

Орус элинин адабиятчы-эстет-философ окумуштуусу жана сынчысы Георгий Гачевдин Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын дүйнөлүк маданияттын контекстинде изилдеген эмгектеринде, Ч.Айтматовдун каармандарынын тигиндей же мындай поступкаларынын мотивдерин көпчүлүк учурда “Манас” эпосунан, дегеле, кыргыз фольклорунан тапкандыгы, алар (“фольклорно-эпическое сознание”) көбүнчөсү “жабык” түрүндө чыгарманын башынан-аягына “себилип” жаткандыгын, сюжеттик, образдык мотивдер архетиптин түпкүрүнөн көтөрүлүп, автордун кулагына “шыбырап” тургандыгы жөнүндөгү ойлору теориялык жактан реминисценция аспектисинин эле өзү болуп чыгат. Башкача айтканда: Г.Гачевдин Ч.Айтматов жөнүндөгү китебинин акырындагы “Спектр идей и тем” деп аталган эмгектин теоретикалык мазмунуна көз жүгүртсөң: Ч.Айтматовдун чыгармаларында кезиккен улуттук жана чет элдик реминисценциялардын бардыгын табасың:

Улуттук реминисценциялар: “богатырского - сватовства”; Испытания. Скачки. Игра; “Умыкание невесты”; Токтогул-Сократ (аралаш);

Пение Данияра;

Солон-Калыгул(аралаш); Шаманская традиция;

Эдигей законодатель.

Чет элдик реминисценциялар:

Новый изгой-Агасфер;

Одиссей и типы странничества;

Несение креста;

Физическая сила и нравствен в эпоху пороха;

“Судный день”;

Голиаф и Давид;

Новый Дон Кихот;

Ветхий и Новый завет;

Хтоническая тетка (кыскартылып берилди-Ч.Д.)

Г.Гачевдин “Идеалар менен темалардын спектринен” Ч.Айтматовдун чыгармаларынан терип алган реминисценциялар ушулар болду (албетте, олуп-чолуганда), улуттук жазуучубуздун чыгармаларынан

ремисценциялар дүйнөсүн толугураак камтуунун өзүнчө жолун (методун) ушундай тапкансыдым. Анткени, жогоруда эчен жолу айтылгандай: Айтматов тубаса билимдүү (интуициялуу), мектеп-институтту “на отлично” бүтүргөн (мунун сөзсүз мааниси бар), анын үстүнө өмүр бою тынбай изденген, терең интеллектуал жазуучу, инсан болгондугу элдин баарына маалым. Билимине жараша түшүнүгү да абдан жогору жана кеңири инсан болгон. Мындай адамдар элдүү эли менен эч нерсе көрбөгөн жөнөкөй нерседен ушунчалык чоң нерсени, ал эмес жашоонун негизинин өзүндөгү көрүшү мүмкүн. Ошол эле сыңары, Айтматовдун тиги же бу чыгармасынын текстиндеги образ, окуя-сюжеттерди комментариялоодо Г.Гачев такыр ойго келбеген башка нерселерди айтып, кээде, такыр эле талаалап “оттоп” кеткендей көрүнөт, бир караганда. Оо каяктарга житип, тегеренип-тегеренип, дүйнө кыдырып жүрүп анан кайра Айтматовго келгенче, анын бул “жүрүшүнүн” аялдамаларынын ортосундагы байланышты кармай албай эсиң-эки болот да. Мисалы, “Эдигей - законодатель” - элден обочо, ээн чөлдө жашап, өзүнүн маселеси боюнча мамлекеттик мекеменин кайсы эшигине кирерин билбей эntenдеп жүргөн Эдигейди жеткен “закончул” дүйнөнүн өкүлү Г.Гачевдин ушундай атаганында кер-какшыктын элементи жок бекен? Жок. Мында Гачев “законодатель” катары биз түшүнгөндөн такыр башка нерсени, Сары-Өзөк талаасында эми бардык жаман-жакшынын өлчөмүн биле турган жалгыз адам Эдигей болуп калганын айткысы келип жатат. Бул бир жагынан жашы боюнча, экинчи жагынан тажрыйбасы боюнча: бүгүнкү күнгө чейинки өмүрлөрүндө Эдигей менен Казангаптын көрбөгөнү калдыбы? “Тажрыйба эң мыкты билим” деп ким айтса да, абдан туура айткан. Жору 300 жыл жашаса да акыл-эске ээ болбогон сыяктуу, адамдардын арасынан дагы көргөн-билгенинен жыйынтык чыгара албаган, 90 го чыкканча 9 жашар балачалык акыл жыйнай албагандар деле толтура го. Бирок, Казангап менен Эдигей андайлардан эмес эле... Булар турмуштун туткасын кармап, “ит байласа тургусуз” Сары-Өзөктөгү өзгөчө жашоонун “асманын” ийиндери менен тиреп турушкан улуу талаанын “арстандары” эле. Булардын орду каерде да болсо дагы азыркыдай эң алдыда болушмак. Кыргыздар айткандай, “пайгамбардай” болушкан бул экөөнүн орду, кыргыз арасында дайыма төрдө болмок, б.а. кыргыз-казактын эзелтетен калыптанган этикалык принциптери боюнча ушундай болууга тийиш эле, бирок азыр, кылымдарды карыткан ушул түшүнүктөргө “корректировкалар” кирип жатканын, ал ондоолорду: адамдын алтын башынан, көчүккө ылайыкташкан “кресло” артык көрүнгөн дил безер, “дүйнөкор” психология артка кайрылгыс болуп баштарында орноп, отурук алып калган сабитжандар, таңсыкбаевдер киргизип жатканы, демек, элдик адеп-тарбиялык мектептин

“устундары” учунан кетилип, төмөн “кулап” жатканын Эдигей кылдат сезип, бүтүндөй ички дүйнөсүндө ага каршы туруп, аны кабылдабай жаткандыгын билгизген “бунтчул” ойлор досун түбөлүк жайга узатуу камылгасында жүргөн Эдигейдин жан-дүйнөсүн бүтүндөй ээлеп алат... Эдигей өлүк коюу каадасы боюнча билген билимин болушунча жумшап, сарыөзөктүктөрдү башкарып, өлүктү жерге берүү каадасын жасаттырып жатты. Ошол эле мезгилде тынымсыз ойлоно берди, ойлоно берди, анын оюнан сырткары бул дүйнөдө эч нерсе калган жок. Анткени менен анын минтип ойлонуусу дагы өлүк коюунун каадасына кирет эле. Болгондо дагы дүйнөлүк каадасына. Анткени, дал азыр Эдигейдин “колундагы ташы төмөн көздөй тоголонуп кетип, эки колу бош калып, башы ойлонууга мүмкүнчүлүк алган” кези болучу. Азыр ойлонбосо, качан ойлонот?... Азыр ойлонбосо, анын адамдыгы кайсы, башкалардан, эсеби маселен, жок дегенде, атасы өлгөн күндү башка күндөн айырмалаганга адамдык насил жетпеген Сабитжан ажыкыз менен, зордоп акыл-эстен ажыратылган Жоламан шордуу сыяктуу экзистенциалисттик эсабастардан айырмаланар жагы кайсы? Г.Гачев ушундай мааниде Эдигейге мыйзамчы катары карап, ошондой деп атап отурат, айлантып отуруп акыры ушул эпизод А. Камюнун “Миф о Сизифе” деген чыгармасынын жабык реминисценциясы экендигин түшүнүүгө алып келет. Эдигей европалык чен-өлчөм менен алганда “законодатель”, ал эми кыргыздар мындай адамдарына “пайгамбардай” деген наам беришкендиги жогоруда айтылды.

Албетте, Эдигейдин Казангап өлгөндө катуу ойго түшүп түйшөлгөндүгүн жазып жаткан учурда, “алмадай баштын”, “ой ойлобой тура албас” адатын рефрен кылып кайталап жатып Ч.Айтматов А. Камюну, анын Сизифтин ташы жөнүндөгү икаасын балким ойлонбогондур деле. Эгерде ошондой болсо (менимче ушундай болуу ыктымалдуулугу көбүрөөк), анда бу кубулушту чыгармачылык даанышмандык-конгениалдуулук деп түшүндүрүүгө болот.

Жогоруда Г.Гачевдин “Эдигей - законодатель” деген бир сөзүнөн улам арбыган ойлор романдагы подтексттик маанилер. Ушу маанилерге жетишиш үчүн жазуучу реминисценциялардын түрлөрүн (ачык жана жабык, ата мекендик жана чет элдик) “чакырган-дыгы” (аң-сезимдүү түрдө жана бей аң-сезим менен) белгилүү. Бирок, алардын көпчүлүгү “жабык” түрдө болгондуктан, реминисценция аркылуу пайда болуп, бирок, тексттин түбүнө “чөгүп” кеткен маанилерди жандырууда Г.Гачев, К.Асаналиев, А.Акматалиев, Л.Үкүбаевалар сыяктуу, жазуучуга конгениалдуу адамдар гана жакындап барбаса, көпчүлүк подтексттик маанилер эч качан, эч ким тарабынан жандырылбашы толугу менен мүмкүн болчу. Бирок, бул окумуштуулардын бирөө дагы өздөрүнүн эмгектеринде реминисценциялык аспект жөнүндө сөз кылышкан

эмес...

Ч.Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” романынан кийин, бүт дүйнө адамзатынын аң-сезими бир сөз менен, учурдагы адамдын адамдык дээринин көйгөйү менен байланышкан эң сыйымдуу бир түшүнүк менен байыды. Ал, “маңкурт” деген сөз-термин болчу. Маңкурт деген сөздүн келип чыгышы боюнча жазуучу С.Орозбаковдун вариантындагы: “Баланы алып баралы, // Башына шири салалы. // Үйгө алып барып кыйнайлы...” деген ыр саптардан алганын айткан жери бар. Бирок, романда, баланын башындагы акыл-эсти төөнүн желке терисин пайдалануу менен кантип “сыгып” алгандыгы ушунчалык майда-чүйдөсү менен натуралай сүрөттөлөт. Менимче, “Манас” эпосунда андай берилбесе керек. Менин оюмча, иштин баары Ч.Айтматовдун зоо-ветеринардык профессиясында го. Менин тажемин менден эки жаш кичүү уулунун 30 га чыккандагы акыл-эси 5-6 жашар баладай болчу. Эжем ал жөнүндө мага буларды айтып берген: кичинекей кезинде Багыш (ошол маркум бөлөм), өзү теңдүү балдардан эч айырмасы жок, жакшынакай эле бала болгон экен. Жети-сегизге чыгып калган убакта ооруптур (эмнеси ооруганы эсимде жок), врачка алып барса, врач аябай карап, көпкө текшерип көрүп, эч нерсе дебей бир топко чейин ойлонуп отуруп анан, сураптыр: “балаңыз мурда дагы ооруган экен, ошондо кайсы врач дарылаган?” “Баланча” деп эжем врачтын атын атаса, “ошол доктурду сотко беришиниз керек” дептир. “Эмнеге?” деп эжем чочуп кетет: “балаңызды туура эмес дарылап коюптур. Азыр жакшы эле экен, дагы бир аз ушинтип жүрөт дагы, 12 жаштан ары баланын чачы тескери өсүп, кайрылып теринин ичине кирип (ушерден дагы бирдемелери бар эле унутуп жатам), баланы аябай кыйнайт, ошондон баштап, акыл-эси артка кете баштайт. Бу балаңыз келечекте нормалдуу адам боло албайт” - дептир. Кийин чындап эле ошондой болду. Өтө кыйналып жүрүп отуздардын тегерегинде каза болду. “... шири баштын терисин ушунчалык кысат. Ал аз келгенсип, эки күн өткөндөн кийин жылаңач куйкадан жаңы чач да башбагат. Азияттыктардын тикендей тик өскөн кайраттуу чачы шириге сайылып, аны тешип өтө албаган соң кайра кайрылып куйкага сайылат. Мунун кыйноосу ширинин азабын ого бетер күчөтөт” [1]. Кыязы, жазуучу Ч.Айтматов маңкурт жасоо технологиясын өзүнүн ветеринардык кесибинен алып, С.Орозбаковдон алынган жогорудагы саптар менен бириктирсе керек, ошентип, мында “реминисценттик уяча” (бир канча чоочун тексттерди бириктирип колдонуу) келип чыккан болуусу мүмкүн...

Ошентип, Г.Гачев келтирген бир реминисценцияны анча-мынча билгенибизче, көзүбүздүн жеткенинче эле талдаганга ушунча убакыт кетирдик. Жогоруда тизмелеп келтирген реминисценциялардын баарына токтолууга убакыт жана мейкиндик боюнча

маселе жаралаары турган иш го. Бирок, болбой эле, дагы бир реминисценцияны (жабык түрдөгү) талдоого аракет кылсак: Г.Гачевдин “хтоническая теткасын” чет элдик реминисценциялардын катарына койдук. Эмне үчүн? Грек мифологиясы хтоникалык // классикалык баскычтан тураарын билесиздер. Хтоникалык доор, эң байыркы, матриархаттык доор менен пайда болуп, ошону менен кошо жоголгон алгачкы мифологиялык баскыч. Анан эң кызыгы Айтматов “Биринчи мугалим” повестинде, эч кандай хтоникалык тетка жөнүндө кеп кылбайт, повестинин эч бир жеринде буларга ишаарат жасабайт, анда окумуштуу Г.Гачев “аларды” кайдан тапты жана анын бул “табылгасынын” канчалык деңгээлде чындыгы, орду бар, канчалык деңгээлде айтматовдук көркөм чындыкка реалдуу катышы бар деген, аныгында да жөндүү суроолор жаралбай койбойт да. Анда Г.Гачев минтип жазат: “Итак – ничья она=своя=космосова.

Связи с ее естественным миропорядком аила, основанным на крови и обычае, подорваны. Алтынай выглядит в глазах аила жалкой, несчастной, неполноценной. Дома её третирует тетка. Их отношения построены по сказочной схеме мачехи-ведьмы и падчерицы-золушки. “Тетка сидевшая у огня (как баба Яга с неперемкнутой жаровней – Г.Г.), угрожающе поднялась мне на встречу. Она была злая и грубая женщина”.

В тетке есть не просто людская злость, но космическое подземное зло; недаром она связана с людьми гор, исчезает время от времени туда, словно на шабаш, и они к ней, духи гор, спускаются. Тетка – как отголосок старинных матерей рода, униженных переходом к патриархату, загнанных, как титаны богами Олимпа в Тартар. В них более древняя связь с завязью мироздания, чем в более юных богах Олимпа: они больше ведают первопричин” [2]. Белгилүү болгондой кыргыз фольклорунда мындай “злая тетка” жок. А орус жомокторунда абдан көп учурайт... Ошондо “Биринчи мугалимдеги” Алтынайдын ажаан жеңеси кайдан пайда болду, анын генезиси кимге барып такалат?... Эгерде, Жамыйланын образы, Каныкей, Айчүрөк, Сайкал сыяктуу кыргыздардын аялды эркекке тиешелүү, ага көз каранды, жашоодо андан кийинки орунда турат деген семиттик көз карашына каршы, аялды Умай эне сыяктуу жашоодогу бардык прогрессиянын баштоочусу, уюштургучтугу, акылмандыгы, эркиндиги эркекке барабар, аны менен паритет адам деген түшүнүгүнөн келип чыккан накта улуттук көркөм образ экендигине азыр элдин баарынын көзү жетсе, Гачев “тапкан” тетка жаңы табышмакты пайда кылышы мүмкүн...

...Келтирилген мисалда (Г.Гачевдин эмгегинен Ч.Д.) Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы Жамыйла эле эмес, Толгонай, Айша сыяктуу даанышман аялдардын прообразы кайдан алынгандыгына шилтеме берилип турат. Булар жабык реминисценция аркылуу

байыркы кыргыз аң-сезиминен архетиптин жардамы менен “көчүрүлүп” келип, заманбапташтырылып кайра иштелип чыккан прообраздар. Мындай тереңдик болбой туруп, Айтматов ааламдагы көптөгөн акыл-эстерди өз чыгармаларына үйүр алдыра алмак эмес. Реминисценциянын искусство жаратуудагы ордунун айтып болгус зордугу ушерден көрүнүп турат. Ал эми “тёткага” келе турган болсок: повесттин кыргызча-орусча варианттарында ажаандыктын образы эки башкачараак берилип калгандай сезилет, кыргызчасында: “Ала-шала тер болуп үйгө жетип келгенимде, очок боюнда от жагып отурган жеңем өйдө тура калды. Жеңем урушчаак, начар аял эле” [3]. Орусчасында: “Тетка сидевшая у огня (как баба Яга с непременной жаровней – Г.Г), угрожающе поднялась мне на встречу. Она была злая и грубая женщина” [4]. “Жеңем урушчаак, начар аял эле”, “Она была злая и грубая женщина” – стилистикасы боюнча кыргызча сүйлөм эч кандай фольклорго ыктабаган, терс экспрессиясы өтө күчтүү эмес, катардагы бир турмуштук көрүнүштөгү начар аялды сүрөттөсө, орусчасында “злая”, “грубая” сыяктуу жомоктук терс каарманды чагылдырган туруктуу терс экспрессивдүүлүгү күчтүү сөздөр колдонгон жана анда чындап орус аялынан кезиккен натуралай көрүнүштү чагылдырган. Белгилүү болгондой орусча вариантын Ч.Айтматов өзү жазган, ал эми кыргызчага кыргыздын белгилүү, белдүү жазуучусу Ашымбек Жакыпбеков которгон. Тактап айтканда, кыргыздын сөзүнүн стилистикалык өзгөчөлүгүн, көркөмдүк кудурет-күчүн жана башка бардык сырларын мыкты билген жазуучу А.Жакыпбеков,

Айтматовдун “злая”, “грубая” деген фольклордук, боёгу күчтүү, ажаандыктын туруктуу терминдерин “заар”, “орой” деп адекваттуу которбостон, “урушчаак”, “начар” деп, орусча айтканда “описательные” сөздөр менен гана берген. Себеби, “заар”, “орой” деген сөздөр кыргыз аялынын облигине анча “отура” бербей тургандыгын Ашымбек Жакыпбеков жакшы түшүнгөн. Ошондуктан, балким, Айтматовдун аң-сезимине орус жомокторунун тийгизген таасири дагы болушу мүмкүн, аны жокко чыгарууга эч кандай негиз жок болгондуктан, Г.Гачевдин жогорудагы “табылгасынын” орду бар деп эсептеп, аны орусча вариантындагы жабык реминисценция катары көрсөтүүгө болот деп эсептедик.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч.Чыгармаларынын 5 томдук жыйнагы, 5 т., Б., 1999. - 225-б.
2. Айтматов Ч.Чыгармаларынын 5 томдук жыйнагы, 5 т., Б., 1999. - 227-б.
3. Руднев П.А. Проблема реминисценций как культурологическая проблема. - Ижевск, 1998.
4. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. - Санкт-Петербург, 2016.
5. Косиков К. Ролан Барт – семиолог, литературовед. - М., 1989.
6. Жунусалиева К.Т., Жоробекова Б.С., Алымкулова К.К. Художественная проработка изображения боевого образа персонажей в произведениях Чынгыз Айтматова. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 5. С. 133-136.
7. Чокоева Д.М. Бытие и волшебство. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 2. С. 254-258.